

‘शक्यच नाही!’, म्हणून ज्या कल्पनांची खिल्ली उडविली गेली, त्या पुढे शास्त्राच्या कसोटीवर सिद्ध झाल्याची, स्वीकारल्या गेल्याची आणि प्रस्थापित झाल्याची अनेक उदाहरणे विज्ञानाच्या प्रांतात आढळतात. अवयव प्रत्यारोपण ही त्यापैकीच एक कल्पना. ती मांडून हसे करून घेणाऱ्या आणि तरीही शेवटपर्यंत पाठपुरावा करत, ती सिद्ध करून दाखविणाऱ्या, अनेकांना नवजीवन देणाऱ्या रॉय कान या ब्रिटिश संशोधकाचे नुकतेच निधन झाले.

१९५०च्या सुमारास रॉय वैद्यकीय शिक्षण घेत असताना त्यांच्या रुग्णालयातील त्यांच्याच वयाचा एक रुग्ण मूत्रपिंड निकामी झाल्यामुळे दोन आठवड्यांत मृत्युमुखी पडणार असल्याचे त्यांना कळले. ऑटोमोबाइल इंजिनीअरचा मुलगा असलेल्या रॉय यांनी बालपणीच बाबांकडून गाड्यांचे निकामी भाग बदलून नवे लावून वाहन पुन्हा नव्यासारखे करण्याची कौशल्ये अवगत केली होती. हेच तंत्र मानवी अवयवांनाही लागू होऊ शकते असा त्यांचा तर्क होता. त्यांनी ही कल्पना वरिष्ठांपुढे मांडली, मात्र वरिष्ठांनी भोळसटपणाचा शेरा मारून ही शक्यता फेटाळली. परंतु रॉय यांनी पाठपुरावा सुरूच ठेवला.

त्यांच्यापुढे दोन प्रश्न होते. एक- निकामी अवयव काढून नवा अवयव कसा लावावा आणि दुसरा- शरीरात बाह्य घटकाचा प्रवेश होताच त्याविरोधात कामाला लागणाऱ्या प्रतिकारशक्तीवर नियंत्रण कसे मिळवावे. त्यांनी उंदीर, डुक्कर, कुत्रा अशा प्राण्यांवर मूत्रपिंड प्रत्यारोपणाचे प्रयोग केले. प्रतिकारशक्ती नियंत्रणात ठेवण्यासाठी रेडिएशनचा वापर करून पाहिला, मात्र त्यामुळे प्राणी मृत्युमुखी पडले. प्राणी हक्क कार्यकर्त्यांनी रॉय यांच्याविरोधात आघाडीच उघडली. एकाने चक्क त्यांच्या घरी बॉम्ब पाठविला. १९५९मध्ये मात्र त्यांना एक आशेचा किरण गवसला. त्यांनी कुत्र्याच्या शरीरात मूत्रपिंड प्रत्यारोपण करताना ‘६-कॅप्टोप्युरिन’ या रक्ताच्या कर्करोगावरील औषधाचा वापर केला. हा कुत्रा एक महिना जगला.

ब्रिटनमध्ये रॉय यांचे हे प्रयोग सुरू होते, तेव्हा १९६७मध्ये अमेरिकेतील थॉमस स्टार्झल् या

शास्त्रज्ञाने पहिली यकृत प्रत्यारोपण शस्त्रक्रिया यशस्वी केली. हे जगातील पहिले यकृत प्रत्यारोपण! पुढच्या वर्षी रॉय यांनी केम्ब्रिजमध्ये यकृत प्रत्यारोपण यशस्वी केले. त्यांच्या १७ वर्षे सुरू असलेल्या धडपडीला यश आले. हे युरोपातील पहिले यकृत प्रत्यारोपण ठरले.

१९७०च्या सुमारास त्यांनी ‘सायक्लोस्पोरिन’ औषध अवयव प्रत्यारोपणाच्या रुग्णांना दिले. त्यामुळे रुग्ण एक वर्ष जगण्याची शक्यता ५० टक्क्यांवरून ८० टक्क्यांपर्यंत वाढल्याचे अभ्यासांती सिद्ध झाले. १९८६मध्ये रॉय आणि सहकारी संशोधक वॉल्व यांनी एकत्रितपणे एकाच रुग्णावर हृदय, फुफ्फुस आणि यकृत प्रत्यारोपण शस्त्रक्रिया केली. १९८६ साल ब्रिटिश सरकारने त्यांना ‘सर’ ही पदवी बहाल केली. वैद्यकीय क्षेत्रात नोबेलनंतरचे स्था असलेल्या ‘लास्कर अवॉर्ड’ २०१२मध्ये रॉय आणि स्टार्झल् यांना गौरविण्यात आले.

‘विज्ञान शाप की वरदान’ हा प्रश्न रॉय यांनाही एका टप्प्यावर पडला. वैद्यकीय क्षेत्रातील प्रगतीमुळे मानवाचे आयुष्य लांबत चालले असून त्यामुळे लोकसंख्येत प्रचंड भर पडत असल्याविषयीची चिंता त्यांनी ‘टू मेन पीपल’ या पुस्तकातून व्यक्त केली.

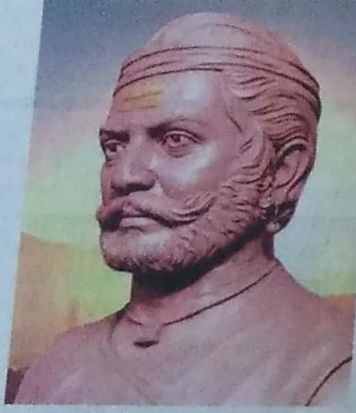
निष्णात शल्यचिकित्सक, अभ्यासू संशोधक असलेले रॉय संवेदनशील कलाकारही होते. लंडनमध्ये शिकत असताना ते नियमितपणे तेथील कलासंग्रहालयांत जात. तेथील कलाकृती पाहून अनुकरणाचा प्रयत्न करत. १९८८मध्ये त्यांनी जॉर्ज बेलनी या स्कॉटिश कलाकारावर यकृत प्रत्यारोपण शस्त्रक्रिया केली. बेलनी यांनी आयसीयूमध्ये आत्मचित्रे (सेल्फ पोर्ट्रेट) काढण्यास सुरुवात केली. रुग्णालयातील कालावधीत त्यांनी तब्बल ६ आत्मचित्रे काढली. रॉय यांनी बेलनी यांच्याकडून चित्रकलेचे धडे गिरविण्यास सुरुवात केली. या दोघांना परस्परांची अनेक व्यक्तिचित्रे काढली. पुढे रॉय स्वतःच्या रुग्णांची विशेषतः लहान मुलांची चित्राकारू लागले. या व्यक्तिचित्रांची आणि अवयव प्रत्यारोपणाविषयी जनजागृती करणाऱ्या चित्रांचीही अनेक प्रदर्शने भरविली गेली. त्यांच्या निधनाने एक बहुपेडी व्यक्तिमत्त्व हरपले.

रॉय कान

ब्रिटिश राजवटीला टक्कर देणारे नरवीर

नरवीर उमाजी नाईक

होता. मोठा झाल्यावर त्यानं वडिलांकडून दांडपट्टा, तीरकमठा, तलवार, भाला चालविण्याचे शिक्षण घेतले. रामोशी लोकांकडे असलेली गड संरक्षणाची जबाबदारी ब्रिटिशांनी काढून घेतली. त्यांचा हक्क काढून घेतला. आपल्या मर्जीतल्या लोकांची तेथे नेमणूक केली. त्यामुळे या गरीब जनतेनं धोर सोडला. लोक घरदार सोडून देशांतराला लागले. उपासमारीपाठोपाठ रोगराई पाठीशी लागली. अत्याचार तर होतेच. अशा कठीण परिस्थितीत ब्रिटिशांविरुद्ध पहिला एल्यार केला तो उमाजी नाईकांनी.

'उम्या' नावाने ओळखला जाणारा उमाजी पुढे गटनेता झाल्यावर उमाजी नाईक झाला. पनवेलजवळच्या खालापूरवरील दरोड्यांची लूट पुण्याला नेत असताना तो पकडला गेला अन् त्याला एक वर्षाची शिक्षा झाली. या सक्तीच्या एकांतवासात उमाजीनं कमाळीचा सदुपयोग केला. काय केलं त्यानं? उमाजी लिहायला-वाचायला शिकला. या काळात त्याच्या प्रजेचे कमळ चारी अंगांनी विकसित झाले.

पहिल्या बंडाची घोषणा

आपल्या साथीदारांना बरोबर घेऊन त्यांनी

जेजुरीच्या खंडोबापुढे शपथ घेतली अन् इंग्रजांविरुद्धच्या पहिल्या बंडाची घोषणा केली. डोंगरदऱ्यात तो आपला दरबार भरवी आणि आपल्या लोकांना सूचना करी. या सूचना म्हणजे प्रत्यक्ष त्याचे हुकूमच असत. उमाजी यांनी तळागाळातल्या लोकांना इंग्रजांविरुद्ध लढण्यास प्रवृत्त केले. जाहीरनाम्यात ते म्हणतात, 'लोकहो, इंग्रजांची चाकरी करू नका. त्यांना शेतसारा, पट्टी देऊ नका. देशवासीयांनो, सगळ्यांनी एकत्र येऊन एकाच वेळी उठाव करावा म्हणजे अराजकता माजेल. आपले हे म्हणणे हिंदू समाजाने तर ऐकावेच; परंतु मुस्लिम बांधवांनीही त्याला साथ द्यावी.'

उमाजींच्या या उद्योगाची ब्रिटिशांना प्रचंड दहशत बसली. त्याला पकडण्यासाठी मॅकिंटॉश या अधिकाऱ्याची नेमणूक करण्यात आली. त्यांना पकडण्यासाठी प्रथम शंभर ते दहा हजार व चार बिघा जमीन अशी चढत्या क्रमानं बक्षीसे लावण्यात आली. विचार करा, त्या काळातील दहा हजार म्हणजे किती? डोंगरदऱ्यात, जंगलात लपून राहायचं अन् एखाद्या गावात अचानक छाप घालून खंडणी वसूल करायची, ही त्याची पद्धत. त्याला पकडण्यासाठी ब्रिटिशांना या भ्रामात १५० ठाणी उपासमारी लागली

या गनिमीकाव्याच्या लढाईसाठी उमाजींचे आदर्श होते छत्रपती शिवाजी महाराज. त्यांच्यावर त्याची गाढ श्रद्धा होती. आता राजा या नात्याने उमाजी ब्रिटिशांना हुकूम सोडू लागले.

पुन्हा स्वराज्य

उमाजी श्रीमंताना लुटून तो पैसा गोरगरिबांना वाटी. स्त्रियांवर अत्याचार झाले तर भावासारखे धावून जात. त्यांना जनतेचे साधू मिळू लागले. कोकणातल्या मामलेदारांना तुम्ही ब्रिटिशांना महसूल देऊ नका, असं त्यानं कळवलं. एखाद्या झंझावातानं चराचर सृष्टी हादरून जावी तसं ब्रिटिश सरकार या प्रकारानं हादरलं. त्यांनी नव्यानं बक्षीस जाहीर केलं. उमाजीही आता माघारी फिरणार नव्हता. ब्रिटिश सरकार विरुद्ध उमाजी असे सरळसरळ युद्ध सुरू झाले. या वेळी उमाजीने काढलेल्या जाहीरनाम्यात संपूर्ण हिंदूस्थानचा उल्लेख केलेला आढळतो.

पुणे, ठाणे, सांगली, सातारा कुठेही जा उमाजींची माणसे इंग्रजांच्या ठाण्यावर हल्ला चढवू लागली. १८३१ या संपूर्ण वर्षभर उमाजींची तलवार तेजाने तळात तळाची लोकांना मदत देते होते.

ब्रिटिशांनी मॅकिंटॉश या अधिकाऱ्याजवळ मोठा फौजफाटा देऊन त्याला उमाजी यांना पकडण्याच्या कामगिरीवर पाठवले अन् द्रव्य लोभाने, फंदफितुरीने आपले काम चोख बजावले. इतिहासाची कितीतरी पाने या फंदफितुरीने डागाळलेली आहेत, त्यात आणखी एकाची भर पडली. एका स्त्रीचे अपहरण केले म्हणून पूर्वी उमाजीने काळोजी नाईक याचा हात कलम केला होता. त्यानं उमाजीची सर्व गुप्त माहिती इंग्रजांना दिली. नाना चव्हाणही फितूर झाला. एकेकाळच्या त्याच्या या सहकाऱ्यांनीच त्याला पकडून दिले. १५ डिसेंबर १८३१ रोजी पुण्याजवळील उतरीली या गावाची रात्री बेसावध असताना ते पकडले गेले. त्यांच्यावर देशद्रोहाचा खटला भरला गेला. पुण्याला मामलेदार कचेरीत एका काळोख्या खोलीत त्यांना ठेवण्यात आले. तेथेच त्यांना पकडणारा इंग्रज अधिकारी मॅकिंटॉश त्याला रोज भेटत असे. त्यानेच उमाजीची सर्व माहिती नोंदवून ठेवली. तीन फेब्रुवारी १८३१ रोजी पुण्याच्या खडकमाळ आळी येथे उमाजी यांना वयाच्या एवकेचाळीसाव्या वर्षी फाशी देण्यात आले. पारतंत्र्यातील भारतीयांचा आत्मा धगधगत ठेवण्याचे

ब्रिटिश राजवटीला सळो की पळो करून सोडणाऱ्या उमाजी नाईकांनी एका अर्थाने त्या राजवटीविरुद्ध युद्धच पुकारले होते. छत्रपती शिवाजी महाराज यांचा वारसा सांगत स्वराज्याची पुनःस्थापना करण्याचा त्यांचा प्रयत्न कौतुकास्पद होता. उद्या (तीन फेब्रुवारीला) त्यांचा हौतात्म्य दिन. त्यानिमित्त.

राचि पाटणकर

ब्रिटिशांचे राज्य या देशात स्थिरस्थावर होऊन ते नष्ट होईपर्यंतच्या काळात जे ज्ञात-अज्ञात क्रांतिकारक होऊन गेले, त्यांच्या मेंत्राची मोहिनी विलक्षण आहे. ही परकीसत्ता अगदी भाषासून मराठी माणसाने कधी मान्य केली नाही. उमाजी बंडखोर प्रवृत्ती कदाचित याला कारणीभूत ठावी. त्याचाच परिणामस्वरूप ब्रिटिशांविरुद्ध पहिली टेट सशस्त्र उठावण केले ते एका मराठी माणसानं. नरवीराचे नाव होते उमाजी नाईक.

ब्रिटिशांची सत्ता उलथवून टाकून स्वकीयांची सत्ता करण्याचे स्वप्न ज्यांनी पाहिले त्यांचे नाव नाईक. तळागाळातल्या सामान्य माणसाला विरुद्ध लढायला ज्यांनी प्रवृत्त केले त्यांचे नाव नाईक. ज्याच्या जाहीरनाम्याला इतिहासात

'लाखमोलाचे' असे मानले गेले तो जाहीरनामा लिहिला उमाजी नाईक यांनी. त्यांचा जन्म रामोशी-बेरड समाजात सात सप्टेंबर १७९१ रोजी झाला. भिवडी हे त्यांचं जन्मगाव. उमाजी जन्मापासूनच चंचल, हुशार, शरीराने धिप्याड, उंचापर पण करारी स्वभावाचा

फारुख इंजिनीयर

क्रिकेटचे कर्कश व्यावसायिकीकरण होण्याच्या आधीच्या काळात फारुख इंजिनीयर यांची कारकीर्द फुलली आणि खुलली. हल्लीच्या प्राधान्याने फ्रॅंचायझी क्रिकेटच्या जमान्यात फलंदाज-यष्टिरक्षक या जमातीला बरकत आलेली दिसते. पण फारुख इंजिनीयर यांच्यासारख्यांनी त्या स्वरूपाचा खेळ १९६०-१९७०च्या दशकात करून दाखवला. एका अर्थी गिलख्रिस्ट-धोनी यांच्यासारख्यांचे ते पूर्वज. उत्तम यष्टिरक्षक होते आणि आक्रमक फलंदाजीही करायचे. १९६७मध्ये त्यावेळच्या मद्रासमधील कसोटी सामन्यात वेस्ट इंडिजविरुद्ध त्यांनी उपाहारापर्यंत पहिल्याच सत्रात नाबाद ९४ धावा

चोपल्या. 'बॅझबॉल' वगैरे खूळ मूळ धरू लागल्याच्या काही दशके आधीचा तो काळ. तेही हॉल, ग्रिफिथ, सोबर्स आणि गिब्ज यांच्या माऱ्यासमोर. त्या डावात त्यांनी शतकही पूर्ण केले.

जिकण्यापेक्षाही क्रिकेट आस्वादणे हे त्यावेळी अधिक महत्त्वाचे मानले जात असे.

तेव्हाच्या भारतीय संघाचे वर्णन प्रसिद्ध इटालियन दिग्दर्शक फेदरिकोने 'फेलिनीच्या सिनेमातील नायकांचा' संघ, असे केले होते. देखणे, नजाकती शैलीचे, बिनधास्त मनोवृत्तीचे क्रिकेटपटू त्यावेळी भारतीय संघात होते. टायगर पतौडी, फारुख इंजिनीयर, एम. एल. जयसिंहा, सलीम दुर्गणी, पॉली उम्रीगर, अजित वाडेकर, दिलीप सरदेसाई अशी अनेक नावे घेता येतील. इंजिनीयर सर्वाधिक चपळ. थोडी स्थूल शरीरकाठी असूनही यष्टीमागे त्यांचा वावर वाघासारखा असे. बेदी, प्रसन्ना, चंद्रा, वेंकट या फिरकी चौकडीसमोर त्यांनी चापल्याने यष्टिरक्षण केले. बऱ्याचदा सलामीला येऊन ते आक्रमक फलंदाजीही करत. १९७१मधील इंग्लंडविरुद्धच्या विजयी मालिकेत दुसऱ्या क्रमांकाच्या सर्वाधिक धावा केल्या होत्या. ३१ धावांची त्यांची कसोटी सरासरी रॉड मार्श, वासिम बारी, डेरिक मरे या समकालिनांपेक्षा अधिक होतीच. इंग्लंड किंवा ऑस्ट्रेलियाविरुद्ध शेष विश्व संघाचा सामना असला, की यष्टिरक्षक म्हणून इंजिनीयर यांचीच निवड होत असे.

एक प्रसन्न माणूस म्हणून इंजिनीयर आजही ओळखले जातात. ते अस्सल मुंबईकर! पुढे इंग्लंडला लँकेशायरमध्ये स्थिरावले आणि कोटी क्रिकेटमध्ये चमकले. ओल्ड ट्रॅफर्ड मैदानात त्यांच्या नावे स्टैंड आहे. ब्रिलक्रीमच्या जाहिरातीसाठी कीथ मिलर आणि डेनिस कॉम्प्टन यांच्यानंतर मॉडेल म्हणून झालेली निवड ही इंजिनीयर यांच्या देखणेपणाला मिळालेली दादच. आजही मुंबईत कार्यक्रमानिमित्त आले, की त्यांचे हेलातले मराठी ऐकणे म्हणजे पर्वणी असते. बिनधास्त बोलण्याने त्यांना काही वेळा अडचणीतही आणले. मात्र त्यांच्या असंख्य चाहत्यांनी त्यांना प्रत्येक वेळी माफही केले. त्यांना अलीकडेच भारतीय क्रिकेट नियामक मंडळाच्या (बीसीसीआय) जीवनगौरव पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले.